

Vanade Idamaade tsivilisatsioonid saksa ideoloogia teenistuses.

Skitsid varasemast ajast

■ 19. sajand oli muu hulgas ka Lähis-Ida tsivilisatsioonide taasavastamise aeg. Umbes kahe inimpõlve kestel õppisid muinasteadlased lugema-tõlgendama vanaegiptuse, sumeri, akadi, vanapärsia jt. keeli. Euroopa õpetatud publikule tähendas Vana Testamendi motiivide avastamine palju iidsemate kiilkirjalistes tekstides midagi šokitaolist; võrreldes tänapäevaga oli vähemalt gümnaasiumi lõpetanute humanitaarlane haritus (eelkõige klassikaliste ja kaasaegsete keelte puhul) oluliselt mitmekesisem. Kirjandusse, kunsti, arhitektuuri ning moodi ilmusid orientaalsed teemad.

Muinsustest vaimustumine haaras üsna paljusid poliitikuid, neist mõned vastavad teadmised ulatusid oluliselt kaugemale lihtsast diletantlikust huvist. Näiteks omaaegne Briti liberaalide liider ning mitmekordne peaminister William Gladstone (1809–1898) mõistis päris korralikult heebrea keelt. Kuid Egiptuse ja eriti kunagi Mesopotaamias asunud kõrgkultuuride kummardamine Saksa keisri Wilhelm II (1859–1941) poolt kujunes tõesti üheks *eine Klasse für sich*. Arheoloogia ei olnud iseenesestki mõista riigipea ainus huvi – juurde võib lisada kas või ristlējad, soomusautod, kahurid, lennukid, Aafrika kolooniad, germaani “eluruumi” laiendamise probleemid ja veel palju muudki.

Wilhelm II vaimsete võimete kohta olen lugenud kõige erinevamaid arvamusi: näiteks ei olevat osanud ta ühtegi võorkeelt, teisalt aga osutatakse tema inglise ning prantsuse keele keskpärasele valdamisele. Ilma selleta ei oleks isegi kroonprints tolleaegset sõjakooli lõpetanud. Edevalt auahne monarh innustus klassikaliste idamaade ajaloost niivõrd kõrgelennuliselt, et isegi instrumentaliseeris oma kirge sise- ning välispoliitiliste eesmärkide

teostamiseks. Nii võrdles ta rahvuslik-militaarset vaimust kantud Saksa keisririiki maailma esimese kontinentaalimpeeriumiga – Uus-Assüüriaga (9.–7. saj. eKr.). Wilhelm II käis isiklikult ka kohapeal tutvumas legendaarsete paikadega Mesopotaamias, Egiptuses ja Palestiinas. Jeruusalemma külastamise ajast on muu hulgas säilinud foto ratsul istuvat keisrit ülimalt aupaklikult tervitavast jalamehest Theodor Herzlist (1860–1904), sionismi rajajast. Samuti leidis tema poolt toetust lord George Byroni romantilise tragöödia põhjal Assüüria-ainelise ooperi “Sardanapalus” (vanakreekaakeelne nimetuletis Assurbanipalist) lavaletoomine. Teos kujutas apoloogeetiliselt kunagise maailmariigi viimase suurvalitseja Assurbanipali (valitses u. 669–629 eKr.) vägitegusid. Uhke lavakujundus valmis assüroloogia ja sumeroloogia ühe klassiku, Friedrich Delitzschi (1850–1922) nõuannete järgi. Muuseas, võimu ja armastuse teema Babüloonias ja Judeas ilmneb geniaalselt juba Giuseppe Verdi (1813–1901) poolt 1842. a. loodud kuulsas ooperis “Nabucco” (“Nabucodonosor”).

Lisaks teadvustas Wilhelm II üsnagi hästi arheoloogia tähtsust, seda ka puhtteaduslikus mõttes. Väljakaevamisliitsentside pidulikud kätteandmised keisri enda poolt kujunesid seltskonna- ja teaduselu suursündmusteks. Nagu ka mõnikord sõjalaevade saatmine ära tooma rohkearvulisi leide, seega oli keiserliku *Marine* alustel vahel kahesugune eesmärk – geopoliitiline ning teaduslik. Eriti tegevad olid saksa ekspeditsioonid strateegilise liitlase, Türgi aladel (näiteks Egiptuses mängisid 19.–20. saj. vahetusel nii poliitikas kui ka muinasteaduses juhtrolli inglased ja prantslased). Esimese maailmasõja eelse Hommikumaid hõlmavate arheoloogiliste tähetundide hulka kuuluvad kahtlemata: Walter Andrae (1875–1958) välitööd Assüüria esimeses pealinnas Assuris (Andrae peagi juba kaheksakümneks saava poja haaravat loengut oma isast õnnestus mul 1995. a. isiklikult kuulata Münsteris – maailm on mõnikord tõesti väike!); hetifoloog Hugo Winckleri (1863–1913) väljakaevamised kunagise võimsa Hetiidi riigi keskuse Hattuša asukohas Boğazköys; ja Robert Koldewey (1855–1925) kaheksateist aastat, isegi ilma sõja ajal kestnud grandioosne ekspeditsioon Babülonis. Muide, Paabeli uurimiseks eraldati Wilhelm II käsul riigieelarvest 2 miljonit marka (praeguse kursi järgi vähemalt 40 miljonit eurot). Suurelt osalt tasusid hiidkulutused ajapikku end ka rahaliselt ära: maksu näol sissepääsu eest Berliini

Pergamoni muuseumi, kus asuvad Koldewey leidude põhjal suurejooneliselt rekonstrueeritud Babüloni ehitised, eelkõige Ištari väravad. Märkigem veel ülimalt tähendusriikka remargina: keisri eestkostel subsideeriti 1897. a. Preisi Kuninglikku Akadeemiat 200 000 margaga egiptuse-saksa sõnaraamatu koostamiseks. Esimese maailmasõja tõttu lõpetati see saksa egiptoloogide poolt juhitud rahvusvaheline hiidprojekt üldjoontes alles järgmise sajandi viiekümnendatel aastatel. Võiks veel kaua loetleda tolle ajastu saksa muinasteadlaste väljapaistvaid ettevõtmisi, kuid piirdun ainult ühe põhimõttelise seisukohavõtuga – nn. teises *Reich*’is (1871–1918) kõiki ühiskonna eluvaldkondi läbinud, valdavalt optimistlikult tulevikku vaatav natsionalistlik dünaamika kajastus paratamatult ka humanitaarteadustes. Enamik praegustest Saksa muuseumides säilitatavatest Egiptuse ja Mesopotaamia muististest on jõudnud Saksamaale keisririigi ajal.

19. sajandi viimasel veerandil ilmusid esimesed kapitaalsed teoreetilised üldistused. Väga mõjukaks, aga õnneks mitte ainuvaldavaks muutus panbabülonismi teooria (teiste seas kritiseeris uut moodsat õpetust tuntud vana-aja ajaloo mõtestaja Eduard Meyer, 1855–1930), mis loogiliselt haakus tollal poolametlikult kultiveeritud šovinistliku pangermanismiga. See tuletas maailmakultuuride kõik olulisemad fenomenid, eelkõige muidugi religioosse loome, Babülonist. Selle ülimalt poleemilise suuna juhtesindajateks said Delitzsch, Winckler, Paul Jensen (1861–1936), Fritz Hommel (1854–1936) ning teoloogist assüroloog Alfred Jeremias (1864–1935). A. Jeremiase ja H. Winckleri toimetamisel anti välja poleemilist laadi brošüüride sarja “Im Kampfe um der Alten Orient”, lisaks avaldas Winckler oma teadusmeetodi kaitseks spetsiaalse raamatu “Der Alte Orient und Geschichtsforschung” (Leipzig, 1906). Arutluste tuum seisnes akadlastele ja babüloonlastele (seega semiitidele) omistatavas kultuurivahendaja rollis. Semiidid aga olid üksnes, veel praegusekski suurelt osalt tundmatu etnilis-keelelise algupära ning algkoduga, hiilgava sumeri tsivilisatsiooni saavutuste, eeskätt kiilkirja vahendajad teistele rahvastele (kaasa arvatud Kolumbuse-eelsed indiaani kultuurid!), mitte aga sumerite pärandi täiustajad ega üldse millegi originaalse loojad. Minu jaoks on see ülimalt kummastav järeldus, eriti pärast “Gilgameši lugulaulu” akadikeelse versiooni lugemist. Mõneti pikantseks täienduseks olgu märgitud, et teaduskäibesse tõi sumerid ja sumeri keele

saksa kolleegide olmetasandilise judofoobia tõttu sünnimaalt lahkunud juudi-saksa päritolu prantsuse orientalist Jules Oppert (1825–1905). Opperti kõige vihasem oponent oli 19. sajandi orientalistika üleeuroopaline prominent, prantsuse-juudi semitoloog Joseph Halevy (1827–1917). Viimase meelest kujutas sumeri keel endast kaldea preestrite salakeelt. Hea, et lugupeetud polemist elas piisavalt kaua, et mõista oma fundamentaalset eksimust. Eeldatavalt negatiivse teoreetilise järelduse tõttu semiitide osa kohta inimkonna vanemas ajaloos arvatakse panbabülonismi programmilise teose “Babel und Bibel” (Leipzig, 1902) autor Fr. Delitzsch 1936. a. Berliinis (*sic!* NSDAP oli ammu võimal) ilmunud antifašistlikus “Philo-Lexikonis” (“Handbuch des jüdischen Wissens”, lk. 147) avalike antisemiitide hulka, tähistades “äravaliitu” nime isegi vastava sümboliga. Selle mitmes mõttes huvitava teatmeteosega on võimalik tutvuda ka siinsetes raamatukogudes; muu hulgas eristatakse leksikonis mittejuutide, juutide ning antisemiitide nimed. Huvitav oleks lähemalt uurida väljaande koostajate ajudes valitsenud ilmavaatelist ja eetilist loogikat.

Pigem võiks veendunud juudivastaliseks nimetada H. Wincklerit, kes sellest hoolimata võttis kätt andmata (!) pankur Chaim Simonilt vastu 30 000-margalise tšeki arheoloogilisteks väljakaevamistöökdeks Türgis. Winckleri nimi aga leksikonis ülekohtuselt puudub.

Praeguseks kuulub panbabülonism kui nähtus kindlalt vaid teadusloo valdkonda. Kuid selle reminisentsentse võib ometigi aeg-ajalt hoomata, kuigi teisest vaatepunktist. Näiteks rahvusvahelise akadeemilise mainega Ameerika semitooloogi Cyrus H. Gordon (1908–2001) monograafias “Forgotten scripts” (New York, 1982) tõstetakse ülevohavalt esile just semiitide (heebrealased, ugaritilised, amoriidid, aramealased jt.) positiivset mõju Vahemere maade rahvastele. Isegi rohkem, autori arvates moodustasid Kreeta vanima elanikkonna suures osas semiidid!

Paljud panbabülonistide postulaadid leidsid alates 1933. a. Saksamaal ajaloolise järjepidevuse vormis innukaid edasiarendajaid mitme (kuigi mitte kõigi) natslikult meeletatud muinasteadlase poolt. Nii iseloomustab Wilhelm Erbt Akadi kuninga Sargon Suure (valitses u. 2350–2295 eKr.) vallutusi järgmiselt: “Hõivatud territooriumidel seab ta sisse ühetaolise korra. Sargoniidide sõjakäigud tunduvalt vallutajate ning nende sõdalaste suurejooneliselt vallutustena; neid oleks nagu äkitselt tabanud mingi ilmutus (Offenbarung). Jumalus saatis nendele

kõrbeelanikele taevaende oma missiooni teostamiseks maailmas. Nad pidasid seda ennet meeles, et selle ilmumisel olla uuesti täisrelvis.” (W. Erbt. *Weltgeschichte auf rassischer Grundlage*. Leipzig, 1934, lk. 27) Kolmanda *Reich*’i (1933–1945) ideoloogide kohaselt väljendasid mastaapsed ekspansionistlikud sõjad inimeste meeolu, saatust, jumaluse või traagilise kangelase tahet. Lugeses tänapäeval omaaegseid tulipäiseid autoreid, torkab silma vähemalt üks neid vaimsel ning emotsionaalsel tasandil painanud küsimus: akadlased, babüloomlased, assüürlased, foiniiklased, heebreallased ja veel paljud teised nn. Viljaka Poolkuu rahvad olid ju semiidid! Hamiitidest egiptlased asuvad semiitidele keeleliselt päris lähedal. Kuidas seda traagilist vastuolu küll ületada? Ühest loogilist vastust natslikud ajaloolased ei suutnudki anda. Tavaliselt pöörduti vanemate põhjenduste juurde tagasi, rõhutades uue asjaoluna indoeurooplastest hetitide ning pärslaste erakordsust kogu Vana-Ida kultuurilises ning geopoliitilises mänguruumis (muu hulgas soodustati igati juba 19. sajandist pärit termini “indogermaani keeled” kasutamist). Pärlased jätkasid kuningas Kyros Suure (559–529 eKr.) algatusel vahepeal assüürlaste poolt kaotatud impeeriumi idee elluviimist kogu vanaaja oikumeeni ulatuses. Pärlasid vahetasid omakorda hiljem välja kõrgemal tahtelis-kultuurilisel alusel olevad hellenid. W. Erbt annab pärslaste järgmise iseloomustuse: “Nüüd alustasid pärslased oma võidukäiku Ees-Aasias. See ei saanud kuidagi olla üks plaan või ühe inimese sisendus, vaid pidi olema tolle ajastu inimesi haaranud meeolu väljendus. Rahutus, ohvrimeesus, samuti sõjakäike ettevalmistav ülendav tunne said nende elulisteks vajadusteks.” (W. Erbt. *Weltgeschichte...*, lk. 45)

Võrreldes Akadi-Babüloonia-Assüüria kõrgkultuuridega ideologiseeriti Vana-Egiptuse tsivilisatsiooni mõnevõrra vähem: ümbritseva maailma suhtes rohkem distantseeritud, etniliselt homogensem vaaraode ja püramiidide maa lihtsalt ei pakkunud intellektuaalseteks manipulatsioonideks niivõrd sobivat ainet. Viitaksin kõigepealt aktiivse *Parteigenosse* Walther Wolfi (1900–1973) ulatuslikumale kontseptuaalsele esseele “Wesen und Wert der Ägyptologie” (Leipzig, 1937), milles ta muu hulgas heidab maailmakuulsale saksa egiptoloogile Adolf Ermanile (1854–1937) viisakalt ette irratsionaalse, metafüüsilise ja rassilise faktori alahindamist tema Muinas-Egiptuse kultuuri käsitluses (*op. cit.*, lk.13f). Heites kõrvale seni

prevaleerinud positivistliku meetodi, sobitas ta selle asemele ajaloofilosoof Oswald Spengleri (1880–1936) nägemuse tsivilisatsioonide tsüklilisest vaheldumisest. Leipzigi egiptoloog oli üks esimesi, kes püstitas küsimuse Vana-Egiptuse kõrgkultuuri tähendusest ja eksistentsioigusest kaasaja intellektuaalses maailmas (täiendavalt vt. W. Wolf. *Die Ägyptologie als historische Wissenschaft*. – *Archiv für Kulturgeschichte*, kd. 2, 1938, lk. 243–262. Vrd. E. Otto *Gedanken zur “Ägyptologie als Wissenschaft in der Gesellschaft”*. – *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, vihik 3, 1972, lk. 57–59; S. L. Marchand. *Down from Olympus: Archeology and Philhellenism in Germany 1750–1970*. Princeton, 1996. Siin algas tal terav poleemika natsi- ning sõjajärgse Saksamaa (*sic!*) ühe olulisema Antiik-Kreeka uurija Helmut Bervega (1896–1979), kes rassiteooriast tulenevalt alahindas muistse Lähis-Ida rahvaid (lisaks vt. E. Blumenthal. *Altes Ägypten in Leipzig*. Leipzig, 1981, lk. 32–33; J. Horn. *Herausgeforderte Ägyptologie. Geschichte einer Auseinandersetzung unter falschen Voraussetzungen*. – *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, vihik 12, 1974, lk. 65–87). Lisaks kangutas dr. W. Wolf Leipzigi Ülikooli professori kohalt lahti juudist kolleegi Georg Steindorffi (1861–1951), kes eaka inimesena oli sunnitud emigreeruma oma kodumaalt Ameerika Ühendriikidesse. Samuti sai W. Wolf 1935. a. esimese puhterialase perioodilise väljaande “*Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*” (ilmub alates 1863. aastast käesoleva ajani) peatoimetajaks. Nagu igas totalitaarses ühiskonnas ikka, pidi niisugusel riiklikult tähtsal ametipostil olema loomulikult parteilane. Ajakiri ilmus kuni 1943. aastani, siis “tekkis” ligi kümneaastane paus. Ometigi tundub, et Nõukogude kommunistidega võrreldes vaenasid natslikud funktsionäärid muinasteadust veidi tagasihoidlikumalt. Muide, ajakirja publikatsioonide teaduslik tase vähemalt kolmekümnendatel aastatel eriti ei kannatanud, avaldati isegi juudi autoreid. Veendusin selles ise, töötades Tartu Ülikooli raamatukogus. Pärast sõda kujunes see tõsiasi Wolfile omamoodi alibi, samamoodi nagu ka “*Zeitschriftis*” avaldatud variserlik tänu lahkuvale kolleegile Steindorffile. Saksa Liitvabariigis avanes tal siiski võimalus end egiptoloogina teostada. Seda lausa fanaatiliselt sihikindel teadlane igati viljakalt tegigi, tema teost “*Kulturgeschichte des Alten Ägypten*” (Stuttgart, 1962) hinnatakse veel praegugi.

Analüüsidessid assüroloogia ja egiptoloogia komplitseeritud olukorda natslikul Saksamaal, pakub lohutut teadmine, et siirale koostöölle režiimiga läksid siiski üksnes mõned tõeliselt andekad teadlased. Milles on ikkagi ülimalt valus ja kahju.

P. S. Steindorffi nimekirj:

Asunud elama USA-sse, ei unustanud professor Georg Steindorff muidugi oma saksa kolleege. 1945. a. juunis koostas ta muljetavaldiva nimekirja headest ja halbadest egiptoloogidest (kokku 19 isikut). Delikaatselt alustab ta headest. Kõige põnevam ja õpetlikum on kollaborantide loend, mis ei ole sugugi lühike. Osutaksin järgmistele egiptoloogia korüfeedele, kelle ideeline ja administratiivne osalus natsirežiimi toimimises on kinnitust leidnud teisteski allikates: dr. akadeemik Hermann Grapow (1885–1967), dr. prof. Hermann Kees (1886–1964), dr. prof. Walther Wolf. Kõik need kolm jätkasid edukat teadlasekarjääri ka sõjajärgsel perioodil, olgugi et Grapowi ja Keesi teadusloome parim periood jäi sõjaeelsesesse aega. Hoolimata teatud möödapääsmatutest raskustest – nii ei tohtinud H. Grapow kui endine nats töötada õppejõuna Ida-Saksa ülikoolides.

Assüroloogia poolelt pani Hans G. Güterbock (1908–2000) kirja omapoolse natslike kaastöötajate nimistu. See hõlmab – eranditult negatiivselt iseloomustatult – kaheksat isikut, kellest dr. prof. Wolfram von Soden (1908–1996) on kõige kuulsam. Kuulu järgi olevat ta isiklikult osalenud 9. novembri 1938 Kristallööli sünagoogide põletamises.

Sergei Stadnikov

Selgus IX ajalookirjanduse aastapreemia võitja

Sel aastal Riigiarhiivi poolt korraldatud võistlusele oli esitatud kuus tööd, mis on aastate lõikes keskmine tulemus. Nende hindamiseks moodustati neljaliikmeline ekspertkomisjon: Mait Kõiv (Tartu Ülikool), Enn Kõng (Eesti Ajalooarhiiv), Valter Lang (Tartu Ülikool), Väino Sirk (Ajaloos Instituut). Esimehe ülesanded pani komisjon Ajaloo Instituudi esindajale.

Oma ilmelt jagunesid esitatud tööd järgmiselt:

Koguteosed:

Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahre. Ilmamaa, Tartu, 2003. 311 lk.

See teos on vähemalt mõtteliselt seotud aastail 1935–1940 Hans Kruusi üldjuhtimisel ilmunud “Eesti ajaloo” kolme köitega. Nagu 80 aastat tagasi, on autorid nüüdki valinud akadeemilise käsitlusviisi, samas püüdnud kirjutada laiemale Eesti ajaloo huvitatud lugejaskonnale. Ühtlasi on tegemist ka täiesti uue, loodetavasti 6-köiteliseks kujuneva üldkäsitluse esimesena ilmunud IV köitega, mis rahvusliku ajaloo teaduse ühe osana on kahtlemata väga vajalik.

Komisjon leidis, et IV köide ei paku ülevaateosena palju uut, kuid koondab valivalt ja üldistavalt varasemaid teadmisi. Vaadeldav ajajärk hõlmab 120 aastat Eesti ajaloo. Seda aega iseloomustavad laastav Põhjasõda, rahvarvu katastroofiline langus, Vene ülemvõimu kehtestamine ja Balti erikorra sätestamine koos sunnismisuse süvenemisega. Käsitletakse Eesti ja Liivimaa valitsemist, talu- ja mõisamajandust, kaubandust, käsitööd ning tööndust. Heidetakse pilk 18. sajandi vaimuelule, eelkõige kiriku- ja koolikorraldusele.

Tegemist ei ole pelgalt talurahva või etniliste